

Тома Николов Христов
СПОМЕНИ ЗА МАКЕДОНИЈА

Славя Балдева
КАРДИОГРАМИ

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Тома Николов Христов,
Славея Балдева, автори, 2014
© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-414-3

Тома Николов Христов

**СПОМЕНИ
ЗА
МАКЕДОНИЯ**

**Съставител
Славея Балдева**

**Славея Балдева
КАРДИОГРАМИ**

СПАСЕНАТА ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков ▪ *Живата истина*

№2 VII състав на Народния съд

№3 Георги Илиев ▪ *Лятото на 1913 година*

№4 Симеон Радев ▪ *Македония и Българското възраждане*

№5 Симеон Радев ▪ *Ранни спомени*

№6 Тома Николов Христов ▪ *Спомени за Македония*

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (Славей Балдева) / 7

СПОМЕНИ ЗА МАКЕДОНИЯ от Тома Николов (съставител Славей Балдева) / 11

Детство.....	13
Постъпването ми като ученик в Солунската гимназия	24
Как станях дякон в Битоля.....	39
Революционното дело в Битоля и борбите с пропагандите	51
Отиването ми в Дебър като екзархийски пратеник	63
Гръцко-турската война	76
Освещаване на българското знаме в Битоля.....	77
Революционното дело в Кичево и Кичевско	89
Служба в Смилевската църква	120
Пътуването ми по канал за София.....	127
В България пристигнах на 15 юний 1903 г. и стоях до 19 (или 18) юлий 1904 г.	142
Пътуването ми за Македония.....	156
Срещата ми с Дамета.....	160
Походът в Поречие	168
Убийството на Узунов	172
Избиране на окръжен комитет в Битоля	197
Срещата ми с Ив. Алябака в ман[астира] „Пречиста“	203
Инцидентът на Великия петък	219
Опит за покушение от сръбската пропаганда	224
Срещата ми с Павел Христов	231
Как стана арестуването ми	236
Следствието	239

Затворите в Турция преди революционната организация и след нея ...	245
Животът ми в затвора.....	247
Прогласяване на Хуриета.....	257
Тържествено посрещане на четите.....	260
Завръщането ми в Кичево.....	263
Тържествено отпразнуване на Хуриета в Дебър	265
Посрещането ни в Дебър	268
Посрещането ни в село Лазарополе	272
Превземането на патриаршеската църква в Кичево	276
Конгресът на конституционните клубове в Солун	279
Назначението ми за председател на църковната община в град Енидже Вардар	282
Кървава сватба.....	290
Преместването ми във Воден.....	296
Няколко думи за Кирил Пърличев.....	303
Неочаквана промяна в отношението на каймакамина към мене	311
Обезоръжителната акция в Ениджевардарско.....	313
Посрещането на султан Мехмед Решад V	319
Изборите за депутати на втория турски парламент.....	321
Балканската война	325
Превземането на Янина.....	335
Падането на Одрин.....	336
Животът в затвора.....	343
Захария Шумлянска.....	346

КАРДИОГРАМИ
(Славей Балдева) / 357

Предговор

Ръкописът от 628 страници на Тома Николов Христов се намира в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Авторът, мой пращяло, е бил свещеник в Македония и деец на ВМОРО. Спомените му са за събитията в част от земите под ведомството на Българската екзархия в края на XIX и началото на XX век. Земи, населени с преобладаващо българско население. Докогато е било възможно, поддържал е националния дух сред него в съперничество с „колегите“ си от сръбска и гръцка страна. Уж турците са били общият враг, но съперничеството между екзархия и патриаршия не е спирало да тлее, а накрая прераства в пожар. Ръкописът е съвместен разказ на очевидец и участник в събитията преди и след Илинденско-Преображенското въстание. Разказът продължава до края на Междусъюзническата война. Тома Николов го дочаква в гръцки затвор. След като излиза оттам, гръците не му позволяват да се върне във Воден, където управлява Воденската епархия, нито пък в Солун, където българите са имали нужда от такъв. С една дума – изпъждат го да не пречи на експресния етноцид над българското население. Качва се на парахода от Солун до Дедеагач (дн. Александруполис). На кея стоят гръцки полицаи, за да се уверят, че веднъж завинаги се е махнал и повече няма да пречи. В края на ръкописа изпитах чувството, че е топил перото не в мастило, а в кръв от сърцето си. Пише сдържано, подробно, на места – със самоирония.

След като се прибира в България, не пише повече. Четенето на ръкописа ми се стори като плуване сред събития и хора. То разкриваше неговата позиция за нещата до определен момент. Тогава ми хрумна да удължа момента. Запитах се какво ли би написал за близкото бъдеще, в което му е предстояло да участва. През Първата световна война Тома Николов е свещеник в 5-и полк към 11-а пехотна македонска дивизия. Тъй като спомените секват в навечерието на новата война, реших да се опитам да опиша нещата от негова гледна точка. Опитах се да вляза в кожата му и да видя света от това време с неговите очи. Написах „Кардиограми“ като продължение на неговия ръкопис. Автентичните спомени и тяхното художествено продължение

може да са различни жанрове, но историята и спойката през времето са еднакви.

Невинаги отварянето на стари рани е неоправдано. 100 години след двете Балкански войни миналото хвърля сянка и днес. Приемам тази сянка не като призив отново да „дрънкат саби, щитове“, а като необходимост от добросъвестно осмисляне на факти и събития. Тези събития доведоха до планиран и последователен етноцид над българското население в Македония, посред чието обиталище като с магическа пръчка или по-точно – с коминтерновски остен, се „създаде“ нова нация със свой собствен език. Само и само за да не е българска и да не говори български. Днес от тези места бликат епруветно-грандомански патриотизъм и агресия срещу България, а за всеки – посмял да се самоопредели като българин, оживяват кошмарите от миналия и по-миналия век.

На фона на тези кошмари, непрестанно намаляващият брой българи в самата България излъчва някаква трагична ирония. Вгледани в себе си, не ни е грижа за общата пъпна връв с хората на югозапад от нас. Тази пъпна връв, която за тях, а и за много българи е безвъзвратно прерязана или просто се отрича, сякаш не е съществувала никога. Но нея именно забелязва французинът Анри Позе, чиято предубеденост към България като към враг през Първата световна война се изпарява. От нея не остава следа. Остава нещо друго – великолепната му книга „La Guerre Revient“ („Войната се завръща“).

Ето повод за още ирония – един французин и съвременник на събитията от началото на миналия век е много по-наясно с темата и от македонците, и от много българи. Добре би било паметта да е като океан – да има приливи и отливи. Когато по някаква причина в нея останат само отливите, се освобождават пространства за фалшификации и се губи историческият пулс. Нещата са свързани. България възкръсва като самостоятелна държава в края на XIX век, но с течение на времето и след войните от началото на миналия век се свива като топяща се снежна преспа напролет. Пролетта е сезон на депресии. Тома Николов Христов пише, че преследван в Македония се е чувствал по-щастлив, отколкото в свободна България, където реалната връзка с българите, останали под турско, се е губела. Където „прелетни птици“ са парадирани с делото. Той пише

още, че камъкът тежи на мястото си. Така е тежал той на своето място в Македония навсякъде, където е живял и работил като учител, свещеник и координатор на българските чети – посветен на българската кауза чрез организацията, станала негова плът и кръв. Битоля, Кичево, манастирът „Пречиста“, Дебър, Енидже Вардар, Воден са следите по пътя му. Следи, по които непрекъснато се връща и преброжда отново. Прави го с поразително висок дух – не само когато привлича нови членове за организацията. Съхранява куража, самообладанието и вярата си. Насърчава българите да не унинат и да не загърбват националното си чувство. Насърчава ги след всички жертви за мечтаната и непостигната свобода.

Нарекох продължението на спомените „Кардиограми“, защото Македония е своеобразен исторически инфаркт за нас (има и други – от по-далечно и по-близко време), а пътят за нейното освобождаване ту пропада, ту се възвисява – от надежди, опиянение и възторг – до тяхното попарване, до пропадането в бездна.

„И сърцето най-сетне умира“ – написа Атанас Далчев. Всичко има някакъв предел.

Нека преди окончателно да изчезнем като нация, да капнем в бездната от злоба и отрицание на всичко българско няколко капки смисъл и истина. Дори ако злобата и отрицанието са мед за нечий вкус, а капките истина – катран.

Славя Балдева

**СПОМЕНИ
ЗА
МАКЕДОНИЯ**
на Тома Николов Христов

Съставител
Славя Балдева

Детство

Роден в с. Вранещица, Кичевско, син на бедни родители, баща ми е по занятие фурнаджия, забегнал в Романия, майка ми, домакиня, ме издържаше с работа да свърша селското училище на църк[овно]славянски език, ръководено от Георги Попов, син на стария селски свещеник. При една тежка болест на тригодишна възраст майка ми ме обещава като порасна да служа една година даром на пречистанския манастир „Св. Богородица“, за да ми даде здраве. Бог послушал нейната молитва и след този обет съм оздравял. На 10-годишна възраст, по случай храмовия празник на манастира, 8 септемврий, Рожд[ение] Богородично, майка ми ме заведе на поклонение в манастира, където бях обещан да служа.

Злободневният въпрос в кичевските села беше, че народът не иска гръцки владика, а иска свой – български. Когато отидох в манастира, първото най-голямо впечатление ми направиха манастирските здания и масивната църква, а главно – грамадното множество богомолци. Препълнени бяха не само стаите, но и целият двор. Почти от цялата Кичевска околия – от Демирхисарско, Дебърско и Гостиварско, семейно бяха дошли поклонници. Манастирът тътнеше от песни и гайди – обичай беше всички селяни от селата да идват на празника с гайди. Само тъпан не се думкаше, смяташе се, че това е турски инструмент. Майка ми ме заведе направо в църквата да запалим свещи, обаче намерихме църквата затворена – затворили я бяха, за да не дойде и служи гръцки владика в нея. По същата причина бяха затворени и апартаментите, определени за владиката и за игумена на манастира. Не се мина един час, пристигна гръцкият владика Антим, придружен от конни стражари и гърчееци се цинцари крушовчани, заседнали в Кичево като търговци. Неговото появяване силно раздражни и повиши националния дух на народа, който с по-голям ентузиазъм се отдаде на своите веселби и песни, без да обърне никакво внимание на дошлия владика – един вид мирна демонстрация. За пръв път виждах такова народно движение и с напрегнато внимание следях всичко, което ставаше наоколо ми. Владиката, ядосан от всичко това, отиде към апартаментите, определени за него и за игумена, но като видя,

че и те са затворени, се настани на една рогозка в коридора, забиколен от придружаващите го цинцари¹. Дойде време за вечерня, но като намери църквата затворена, наметна мантията и в притвора на църквата, пред гроба на бившия игумен Тодосия – чичо на дедо Козма [Пречистански], почна да извършва вечерното богослужение, надявайки се, [че] ще повлияе на народа и той ще отиде при него. Обаче излезе обратното: като напук свиренето на гайдите, песните и хората се засилиха и никой не обърна внимание на него и на извършената от него служба. В това време един глашатай на име Гего, от близкото до манастира село Попължани, обикаляше манастира и викаше колкото може: „Кой е бугарин да не отива при гръцкия владика“. Аз всичко това слушах и наблюдавах с детско любопитство, а владиката, колкото беше черен, от яд стана още по-черен. През куп за грош свърши вечернята и се прибра в коридора. Никаква храна не му се даде вечерта. През нощта, като обикалях манастира, видях млад калугер да стои на един от манастирските чардаци замислен и да наблюдава народното веселие. На въпроса кой е, отговори, че той е игуменът на манастира архимандрит Козма, който късно вечерта пристигнал от града, където бил задържан от властта по протест на гръцкия владика.

На другия ден заранта, на самия празник, църквата пак не се отвори. Владиката, отчаян от всичко това, прибра си багажа и потегли за града. Наизлизане от манастира, както беше възседнал коня и придружен от свитата си, народът го изпрати с дюдюкане и след неговото заминаване църквата веднага се отвори. Следобед всички се разотидоха по селата си, празникът мина с повишен дух и национално съзнание.

На Кръстовден се разнесе като мълния слухът, че игуменът архимандрит Козма бил откаран под конвой на заточение в Битоля по протест на гръцкия владика, който посочил него виновен за случката в манастира „Пречиста“. Като научили за това кметството и свещениците от селата, всички потеглили на коне след него, а един виден българин от село Орланци, Петър Белев, натоварил коня си с грънци от село Вранещица и отишъл на пазара да ги продава. На пътя, като научил за участта

---

¹ Цинцари – народност, близка до румъните, известна под имената власи и куцовласи.

на игумена, разтоварил грънците наред пътя, яхнал коня си и потеглил за Битоля след игумена. Постъпките на всички тия добри българи за освобождението на техния духовен пастир не помогнали, дедо Козма бил изпратен на заточение в манастира „Св. Гора“ като бунтовник. Обаче в Кичево след това властта е признала българската църковна община под председателството на иконом Тома от с. Поповяни, Горнокичевско – човек със силен характер и воля, доста авторитетен между населението. За членове на общината били избрани хора от народа: Яким Стършенов, църковен певец, по занятие бояджия, Янко Гъргов, Иван Бунгуров и други. Председателят иконом Тома не живя дълго време, защото при една болест гръцкият владика успя да го отрови чрез един гръцки лекар, който го лекувал. След това народът, като остана без водач, гръцкият владика пак успя да се наложи чрез властта и силните на деня. След една година владиката бе преместен и на негово място дойде друг – митрополит Калиник, руски възпитаник. Той беше истински калугер – църковник. Говореше повече на руски, беше кротък и смирен, с народа се държеше добре и стана търпим.

След три години от това събитие майка ми, за да изпълни оброка, ме заведе в манастира. Тогава беше игумен архимандрит Хаджи Симеон от село Лазарополе, Дебърско, поставен след заточението на архикомандир Козма [Пречистански] от владиката Антим като негово протеже. Населението обаче бойкотира манастира и последният западна икономически. След като изслужих една година, игуменът ме задържа още една като кандидопалец и певец. Напусна манастира и йеромонах Софроний от с. Вранещица, постриган от дедо Козма. Същият отишъл в Цариград и се настанил в църквата „Св. Стефан“ като свещеник. На втората година същият се завърна и със своя строг живот и морал респектира всички в манастира. Въпреки че не беше приятен на игумена, защото последният виждаше в негово лице един заместник, пак се ползваше с неговото уважение. На третата година напуснах манастира с наранено честолюбие, защото игуменът искаше да ме праща да бера дърва заедно с момците и те заедно с всички други деца почнаха да ми се подиграват. Веднага заминах за Битоля с 60 пари в джоба, като из пътя, минавайки през Демирхисар, срещнах две заптиета, които носеха хазната от Кичево за Битоля, и се присъединих към тях. Вечерта

пристигнахме в село Мраморица² и спяхме в един хан. На другия ден сутринта, преди да тръгнем на път, ханджията цинцарин ми поиска за пренощуване 90 пари и понеже нямах исканата сума, той поиска да ми вземе като залог горната дреха. Запrietата се възмутиха от тази жестокост на ханджията, смърриха го и платиха моя борч. Пристигнах в Битоля и там два дни се лутах да търся работа между моите съселяни, но не можах да намеря. Само един бозаджия от с. Подвис, на име Петко, имаше нужда от чирак. Но като научи, че съм бил в манастир, каза ми, че който е служил в манастир е дембелин и не го бива за работа, и не ме прие. Затова бях принуден да се върна в родното си село, без да обадя на майка ми, че съм избягал от манастира. Понеже тя беше материално зле и чакаше от мене издръжка, заминах за Прилеп да търся работа, а на нея казах, за да я утеша, че се връщам в манастира. Пътем, близо до село Лисичани, в едно блато видях дива птица, ранена от ловджии, аз я ударих с тояжката си, взех я и като стигнах вечерта в село Ижища, я продадох за сто пари на ханджията, където пренощувах. С тях си платих масрафа за спането и храната, защото нямах пукната пара в джоба. Оттам потеглих за Прилеп и вечерта едва можах да стигна в турското теке до река Треска, където се отбих да пренощувам. Там чираците ме прибраха в конюшната и ме нагостиха. Оттам сутринта през село Ропотово, след дълги лутания, понеже не знаех пътя, наближих Прилеп, но не влезнах в града, защото нямах пари. Мислех да се отбия в манастира „Трескавец“, но един прилепчанин, който ме настигна из пътя, ме посъветва да се отбия в село Варош. Аз отидох в последното село и се настаних да пренощувам в манастира „Св. Архангел“ близо до това село. Там магеросвачът на манастира ме прие бащински и ме нагости. След като поспях, на другия ден заранта отидох в града, за да търся работа. Цял ден се лутах гладен и като не намерих работа, върнах се пак в манастира да пренощувам. На другия ден сутринта дойде епитропът на манастира Илия Педа с кюрк на едно рамо, с калпак, увит в чалма, и с дълъг чибук в устата, виден варошки чорбаджия и с тежка походка влезна в магерницата, и при неговото влизане всички му станахме на крака. Той като ме видя, разпита ме откъде съм и къде отивам. Аз му казах, че

---

² Селото вероятно е Мрамарец.

съм служил в манастира „Пречиста“ и сега търся работа. Пита ме какво зная и какво съм учил, на което отговорих, че съм учил килийно училище и знам църковния ред. За да провери моите познания, той ме подложи на изпит, като ме накара да му изпея на един глас тропаря „Камени запечатани“. Аз като викнах, колкото ми глас държи, моето пеене отекна в целия манастир и той остана много доволен. След това последва второто изпитание – даде ми хартия да пиша, за да провери дали съм краснописец. Аз написах няколко думи, също остана много доволен от писането ми. След изпита в готварницата той ми предложи да стана учител в селото Варош. Като чух това предложение, мене ми се зави свят от радост. Изненадан бях от тази голяма чест, защото търсех черна работа, а ми се предложи толкова благородната задача да бъда учител в голямо село, където животът беше градски. Остана въпросът за моето възнаграждение. Той ме попита колко ще искам, а аз предоставих той да определи размера на възнаграждението ми. Предложи ми 300 гроша годишно при пълен пансион – с храна и облекло в манастира. Аз се съгласих с благодарност на това предложение.

Беше към половината на месец декември 1878 г., по което време селото беше останало без учител по причина, че в началото на учебната година имало двама кандидати от селото и понеже то се разделяло на два лагера – едните искали единия учител, а другите другия, за да се тури край на тия селски вражди, предпочели да останат без учител, отколкото да има разцепление и ежби в селото.

Щом бях условен за учител от Илия Педа, същия ден следобед на една висока канара под манастира селският протогерглашатай, по прякор Байрамче, викаше, като съобщаваше на селяните да изпращат децата си на училище с думите: „Селяни! Знайте оти главихме даскал и от утре да изпращате децата си в училище.“ На другия ден заранта отидох в училището, което се намираще сред селото, за да поема длъжността си, и заварих училището пълно с ученици: едни с буквари, други с часослови, а по-големите с псалтири. Като влезнах в класната стая, всички ми станаха на крака. Аз като видях момчета почти на моя възраст, добре облечени, с антерии и кюркчета, когато аз бях цървуланко, орфан и одърпан, на първо време се обърках и не знаех откъде да почна. Само като седнах на масата, ми се удаде

да взема пръчката в ръка и със строг тон да кажа: „Учете се!“ Децата, като видяха какъв учител имат, започнаха да шушукат и да се подсмиват. Това още повече ме раздразни и станах още по-строг.

След това същата вечер дойдоха селските свещеници в манастира с требник под мишница да ме видят и да ме подложат на изпит, за да разберат що за даскал съм и какво зная. Това, което ме питаха за църковния ред, аз го знаех много добре, защото бях подготвен още от манастира „Пречиста“. Направиха ми впечатление техните бащински обноски към мене и като забелязаха, че се стеснявам, ме окуражиха с благи християнски думи. На другия ден, след като пуснах децата от училище, Илия Педа ме заведе в града. Той с наметнат кюрк на рамо и с накривена чалма над око, и с големия чибук в устата вървеше напред, а аз след него като някое паленце. Като влезнахме в чаршията, той гордо, гордо стъпваше, на турците селям даваше и християните поздравяваше. Със своята осанка той беше внушителен – типичен чорбаджия, първенец и кмет в с. Варош, епитроп на манастира, та затова беше доста популярен не само в селото, но и в града между правителствените кръгове. Когато се отбиваше в някой дюкян и го запитваха за мен, той им отговаряше гордо: „Това е нашето даскалче“, на което те пък му отговаряха: „Машала, машала, нека ви е живо“. Заведе ме в дюкяна на неговия колега, другар, епитроп на същия манастир, по занятие амбереджия³, на име Аце Рожков. Той като ме видя, също ме посрещна с думите: „Машала, машала, да ни го поживи Бог“. След което ми даде няколко бащински наставления. Те си шушнеха нещо помежду си, след което Илия Педа ме заведе в берберница и поръча на берберина да ме изглади добре като техен даскал. Берберинът, като чу, че съм даскал, също каза: „Машала, машала, нека е жив“. Той плати на берберина сто пари и ме заведе в една дрехарница и ми купи сиви беневреци⁴, една горна салтамарка⁵ и нов пояс, фес и папучийски обуца. Долни дрехи ми ушиха добре варошанки от домашно платно и така ме натъкмиха, че да приличам

---

³ Така е написано в оригинала.

⁴ Беневреци (срхр.+алб.) – тесни панталони, ушити от бял домашен шаяк.

⁵ Салтамарка (ост., ит., тур.) – къса горна дреха, обикновено с кожена подплата.

на даскал. Аз много се стеснявах, защото за първи път стъпвах и се движех в гражданска среда, и затова много ме беше срам.

На коледните празници варошките ергени ме облякоха в антерия и кюркче, както те бяха облечени, и ме разведоха по селските улици. С една дума, старите гледаха на мене като на свое дете, а младите – като на свой брат, и всички се стараеха да ме култивират, за да ме преобразят от селянче в гражданин. Във Варош стоях две години учител (1879 и 1880). Втората година ми увеличиха заплатата от 300 на 500 гроша. Едновременно изпълнявах длъжността кандилопалец и певец в манастира. Зимно време, когато имаше гости от селата, аз и прислужвах на гостите. Тогава бяха наводнили песнопойки на български от Руско-турската война. Аз си купих една и научих наизуст всички песни, та когато дойдеха гости от селата в манастира, зимно време след вечерята, като си посърбнат, във весело настроение наедно с епитропа Илия Педа ми казваха: „Синко даскалче, айде изпей ни некоя песен“. Аз почвах да пея най-любимата ми песен – „Руски цар е на земята най-великий“ и пр., а гостите, възхитени от това, викаха „Да живее кожеарот“ (Русия).

През двегодишното ми стоене в село Варош аз влязох в контакт с гражданството в град Прилеп и се запознах с учителите, толкоз повече всяка неделя и в по-големи празници манастирът се посещаваше от гражданството.

Националният дух в град Прилеп тогава беше в своя апогей, стари и млади бяха проникнати от висок патриотизъм и пееха песни от Руско-турската война и Ботевите. По сватби, било други веселия и народни тържества, се слушаха песните „Руски цар един на земята“, „Жив е той, жив е“ и „Войници се записват на Софийско поле“.

Гражданството се делеше по материалното и интелектуалното си положение на три съсловия: първото съсловие, което стоеше начело на църковно-училищните работи, бяха тежките чорбаджии: хаджи Илиевци, хаджи Здравевци, Бимболовци, Крапчевци, Биолчевци и К[о]ндовци. Второто съсловие, по-интелигентната класа, възпитаници на Ковачева и Ганчева – Аце Янов, Небреклиови, Ачевци⁶, тъй наречени книжниците, които ръководеха неделното училище, а третото съсловие бяха ес-

---

⁶ Вероятно става дума за фамилията Ацеви.

нафите. Неделното училище се посещаваше от безграмотните граждани, калфи и чираци, които се учеха на четмо и писмо от учителите по класните стаи. А пък в салона на училището се държеха сказки и беседи от по-интелигентните граждани и учители. Всякоя беседа или сказка се подлагаше на критика, като се даваше пълна свобода в пренията. Четяха се вестници и книжки, които имаше тогава. По него време се издаваше само вестник „Зорница“. Често от Битоля идваха протестантски мисионери, за да турят основа на своето учение. Те бяха приемани радушно в Прилеп, но нито един прилепчанин не можаха да отцепят от православието. Прилепчани ги приемаха само за да използват техните познания и с тях тъй наречените книжници в неделното училище водеха диспути с тогавашните мисионери: Мосьо Берт и Бонт – американци. Последните винаги бяха поставяни натясно в тия диспути, защото книжниците бяха добре подготвени, като знаеха не само стиховете, но и запетаите в Свещеното писание. Затова мисионерите не можаха да успеят в своята мисия. През 1880 г. през ваканцията дойде Атанас Бадев, ученик от Софийската гимназия, и той въведе хоровото пение, като в кратко време образува църковен хор от ученици и граждани. Това беше важно събитие в Прилеп. Хорът беше сформирован от 50–60 души, избрани и гласовити хора. Подтикнат от Гьорче Петров и Пере Тошев, тогава ученици в Класното училище в града, почнах и аз да посещавам неделното училище и като знаех малко псалтика, научих и нотно пение, и станах член на хора.

Хорът като гръмнеше в църква при богослужението, омайваше богомолците, защото всички хористи пееха въодушевено. Не ставаше сватба, без хорът да бъде поканен да пее. Аз почнах редовно всяка неделя да отивам от Варош в Прилеп, за да пея в хора. През време на моето отсъствие ме заместваха певци в манастирската църква от село Варош, каквито ги имаше в изобилие, и се надпреварваха кой повече да пее. След като [Атанас] Бадев замина за София, той бе заместен от левия певец при градската църква Георги Смичков, който се отнасяше много благосклонно към мене. Когато за първи път ми се предложи да стана учител във Варош, бях изненадан, понеже смятах себе си недостоеен за тази длъжност, но сега се яви желание в мене да стана учител в Прилеп. Тоя подтик да се стремя да вървя на-

пред дължа на родолюбивите прилепчани Гьорче Петров и Пере Тошев, тогава ученици в Класното училище. Макар да бяха почти на една възраст с мене, аз бях учител, те дружиха с мене и отивах в къщата на Гьорчета в с. Варош, където често намирах и Перета. Те по един деликатен начин, без да засегнат моето честолюбие като учител, ме съветваха да посещавам неделното училище, за да науча нещо повече, като ми внушиха идеята, че мога да стана и градски учител.

В един неделен ден през Великите пости дойде в манастира да се черкува семейство Васил Крапчев, баща на Данаил Крапчев, който тогава беше председател на училищното настоятелство. Той беше скъп гост на манастира поради неговото семейно и обществено положение. Епитропът Илия Педа и Аце Рожков всячески се стараеха да бъде добре посрещнат и да остане доволен от приема. На сложената трапеза по случай неговото идване седна само Илия Педа, като по-стар, а аз и Аце Рожков прислужвахме. Тоя случай ми даде възможност да се запозная с него. Тоя благороден и трудолюбив българин се заинтересува за мене и почна да ме разпитва откъде съм, къде съм се учил и същевременно ми даваше бащински и любвеобилни наставления да се трудя и уча, за да бъде полезен не само на себе си, но и на родината. В заключение ми каза, че ако бъде старателен и трудолюбив, ще мога да бъде учител и в града. Трогнат от благите му съвети, развълнуван, нищо не можах да му кажа, а само се изчервих.

На третата година (1881), подтикнат от него, подадох заявление до училищното настоятелство в града да бъде назначен в Прилеп. Бях назначен за учител на забавачницата с 10 турски лири годишна заплата.

Тая година дойдоха първите учители, назначени от Екзархията, Минчев и Васил Карайовов, посрещнати радушно от населението. В града имаше две забавачници и затова беше назначен за другата забавачница учителят Найдо Табурев. Едната забавачница беше в централното училище, а другата – във варошка махала. Найдо Табурев, като по-подготвен, беше с претенции да остане в централното училище, но и аз исках да бъде там, за да бъде в постоянен контакт с учителското тяло. При това положение, за да се определи кой да бъде в централното училище, въпросът се реши с жребие и на мене се падна

честта да бъде учител в забавачницата в централното училище – на слепите пилета Бог им прави гнездото. Аз се чувствах самодоволен, че станах градски учител, но усещах своята босота пред другите учители.

Тази година се откри гимназията в Солун. Един ден Васил Крапчев, като председател на училищното настоятелство, ме извика в канцеларията и почна да ме съветва да не се надявам само на това, що зная, а да чета и да се готвя, за да стана ученик в Солунската гимназия. Препоръча ми да си купя граматика „Панаретов“ за български език и по негова препоръка Кочо Небреклиев, виден търговец, интелигентен и член на училищното настоятелство, почна всеки ден по два часа да ме занимава безплатно с граматика, география и математика. На края на учебната година Васил Крапчев ми каза да се приготвя, за да постъпя ученик в Солунската гимназия. След свършване на учебната година заминах в родното си село и моето желание да уча в гимназията съобщих на йеромонах Софроний, отпосле игумен на манастира „Пречиста“, и на селския свещеник Симеон. Двамата монаси, ученолюбиви хора, много се израдваха и дадоха ми по двеста гроша за пътни пари. През месец август се завърнах в Прилеп, за да замина за Солун през Градско, обаче нямах пътно тескере⁷. Това съобщих на Крапчев и той ме окуражи с думите: „Бъди спокоен, и тази работа ще се нареди“. След два-три дена за Солун пътуваше един виден грък от фамилията Обретовци заедно със семейството си и Васил Крапчев ме препоръча на него и го помоли да ме заведе в Солун без паспорт, като член на неговото семейство. Той не можа да откаже на Крапчева и се съгласи да ме вземе със себе си за Солун.

През време на учителстването ми във Варош и Прилеп в паметта ми се запечатаха две важни събития: Във Варошкия манастир през 1879 г. в началото на месец септември дойдоха двама четници от България, от поречките села Сушица и Лубще, добре екипирани, на име Браян и Стефан, които укривахме два дни в манастира. Аз не можех да им се нарадвам, като ги виждах въоръжени. Те ми предложиха да ме вземат със себе си за писар. Бях склонен да приема, но Педа Пиропот не ми позволи.

---

⁷ Тескере (ост., ар.-тур.) – пътен лист за свободно движение в турската държава.

Една вечер напуснаха манастира и аз ги придружих до селото Маджурище. Тяхната цел беше да се освободят поречията от един разбойник на име Джемо Фазлиовски от Кичево, от когото беше пропищяло цяло Пореч[и]е от 36 села, тъй като той дерибействаше и беше господар и на имота, и на честта на селяните. Никаква годявка или сватба не можеше да стане без него. Отпосле се чу, че те се срещнали с него, открили огън, но не успели да го убият, а убили само другарите му, а той избягал гологлав. Стефан и Браян, като стреляли по него, викали: „Що бегаш бе, курво кичевска, а не стоиш да се биеш мъжки“. Първата пушка тогава пукна в поречията против турския гнет над българското население. След това братята на Джемо станаха първите гавази на сръбската пропаганда в Кичевско.

Второто нещо беше изгарянето на комитите Чакревци в Прилеп. Бях очевидец, когато изнасяха техните останки на четири носилки. Целият град – мъжко и женско, се беше стекло на тяхното погребение. Това стана на втория ден Великден [1881] и хвърли целия град в траур. Отпосле се носеха легенди, че над гробовете на тези народни мъченици нощно време се спускали от небето кандила, за да им светят. Те за цялото население в Прилеп и Прилепско станаха светци и мъченици. И понеже предателството се отдаде на Никола Крапчев, то изкараха песна: „Бог да убие Крапчето, що предаде комитите“.

Постъпването ми като ученик в Солунската гимназия

Наедно с Обретовци пристигнах в Солун и на гарата Обретов ми каза да не влизам с него в града, а откъм Весчинар. Минавайки по линията, промъкнах се в града контрабанда. Тогава председател на църковната община в Солун беше архимандрит Козма Пречистански, който отпосле стана владика в Дебър. Той ми издейства стипендия като кичевчанец, приеха ме в пансиона и постъпих ученик в първи клас. Имаше голям наплив от ученици от цяла Македония, а най-много от градовете Прилеп и Велес. От Кичево едничък бях само аз и се причислих към прилепската група под покровителството на Гьорче и Пере. Гьорче Петров се погрижи да ми достави от дома му долни дрехи, каквито аз няхах, а двамата ми даваха по нещо и за джеб-харчлък. За Господарските празници архимандрит Козма ми даваше по една бела меджидия⁸.

Нашият клас беше разделен на две паралелки. Първата и втората година съдържател на пансиона беше един французин на име Бертран, а за надзиратели имахме пак двама французи, които ни предаваха френски и ни възпитаваха как да се храним и да си служим с вилица и нож, защото повечето бяхме селянчета. Понеже французките надзиратели бяха прекалено надменни и строги, вдигнахме бунт и после назначиха за надзирател Узунов от Струга, баща на Хр[исто] Узунов. Учители ни бяха Трайко Китанчев по българска история, Григор Пърличев по френски и гръцки език, Георги Попов по български, Тодор Танев по христоматия, а архимандрит Козма по закон божи, Стателов по естествена история, Благой Димитров по математика и пение. Учителите се ползваха с голям авторитет и ние с благоговение ги слушахме. Тогава нямаше учебници на български по всички предмети и затова в клас си държахме бележки. Още в клас ние научавахме урока си, понеже ни се преподаваше много ясно, като учителите ни изпитваха веднага след преподаването на урока. Ние полагахме големи старания и се над-

---

⁸ Меджидия (ост., тур.) – турска монета, сребърна – на стойност 20–25 гроша, и златна – на стойност 100–120 гроша.

преварвахме кой от нас да вземе по-голяма бележка. Учителите предаваха с въодушевление и желание да втълпят в главите ни всички техни познания. Вън от уроците четяхме и други книжки, каквито ни попаднаха. Най-много се ползвахме от руската литература, защото нямаше достатъчно български книги за прочит. Учителите не се ограничаваха само с преподаването на уроците, а насаждаха в нашето съзнание национален дух и родолюбие и ние всичко жадно поглъщахме. А пък един учител от Габрово на име Дойкинов, когато влезеше в клас неподготвен да ни предаде урока, ни разправяше за българските въстания и за Руско-турската война. Трайко Китанчев, преподавател в долните класове по българска история, преподаваше със скръстени ръце на гърдите, с една блага усмивка и като говореше, сякаш от устата му бисер се лееше. Григор Пърличев – преподавател по френски и гръцки език, когато влизаше в клас със своята строгост и сприхавост сковаваше ни всички по местата. Георги Попов със своята външност и сериозност ни респектиреше, а пък руският професор Петровски от Киевския университет, преподавател по обща история, със своите широки познания ни омайваше. Макар и да ни преподаваше на руски език, ние го разбирахме напълно и всичко усвоявахме. Тодор Танев с благата си физиономия и кротост и отчетливо преподаване ни стопяваше. Архимандрит Козма, по закон божи и председател на църковната община, със своето държание беше авторитетът за нас като духовно лице. После архимандрит Козма бе заместен по неговия предмет от йеродякон Иларион, завършил семинария в Русия – после Невроокопски митрополит. Учителят Атанас Бадев, преподавател по пеене, възпитаник на Николаев – диригент на църковния хор при Софийската катедрала, състави хор от 60 души с най-добрите гласове, избрани от всички ученици от гимназията. Той имаше тънък музикален слух и съставеният от него хор беше голяма гордост за българското общество в Солун. Хорът, освен в неделни и празнични дни, когато пееше в църква и големите празници Великден и Коледа, пееше и на имените дни на гражданите. В последния случай се изпълняваха духовни концерти от руски автори: Бортянски и други народни песни. При това пеене на хора по частните къщи от съседните гръцки къщи излизаха на прозорците да слушат това хубаво пеене. В някои къщи хорът излизаше на балкона, за да изпълни

народни песни напук на съседите гърци. При всички тия случаи хорът беше посрещнат от народа с голяма радост, гощаван и награждаван добре.

От година на година броят на учениците в гимназията се увеличаваше. Поради туй помещението на пансиона стана тясно и мнозина останаха приходящи. В неделен ден, когато отивахме на църква или на разходка в редици по двама, с униформено облекло, пред нас вървяха двама гавази с фустанели, а отзад и встрани вървяха учителите: така наредени, като минавахме по улицата край морето, всички се спираха да ни гледат и това повишаваше духа на българите, а беше и една демонстрация срещу гърците.

Паметна беше датата 6 април 1885 г. – хилядагодишнината от смъртта на свети Методий. В родното му място Солун този ден неговата памет се отпразнува най-възторжено и тържествено от народа и училищата. Два месеца преди празника се правеха особени приготовления. На всички ученици от двете гимназии се направи ново формено облекло, а на хористите – специална бяла униформа, както и подяконско⁹ с кръстове на гърдите. В навечерието на празника всички училища се украсиха с гирлянди от зеленина. В програмата беше предвидено след църковната служба от църквата до Мъжката гимназия да се отиде с църковна процесия по улиците. Гледката беше много мила, когато шествието със строените в редици ученици във формено облекло, с иконата на св. Кирил и Методий, носена от двама ученици, облечени в бяла премяна, потегли от гимназията и мина по солунските улици. След иконата вървяха хористите и в тоя ред шествието пристигна в църква. На службата, ръководена от архимандрит Козма и няколко свещеници, присъства и руският консул Гирс с целия персонал на консулството. Понеже църквата „Св. Кирил и Методий“ едва побра гражданите, учениците останаха на двора. Посред богослужението стана едно шушукане; руският консул и директорът на гимназията излязоха. След свършване на службата научихме, че валията изпратил свой адютант, за да ни съобщи, че забранява процесията да мине по улиците. Това известие ни изненада много и попари всички българи като с вряла вода. Голямото въодушевление, което

---

⁹ Така е написано в оригинала.

беше обхванало всички българи по случай празника, след тази случка се замести с голямо озлобление срещу гърците, защото знаехме, че това е дело на гръцкия владика. След това ние потеглихме пак в същия ред, последвани от цялото гражданство, но без песнопение. Само като наближихме гимназията, хорът почна да пее. В гимназията се извърши молебен, произнесоха се подобаващи за случая речи и почна увеселението с национални хора и песни. Към обед в салона от ресторант „Коломбо“ се сложи трапеза от 20 куверта на по-видните граждани и някои чужденци, между които бяха руският консул и представител на правителството. През време на обедата хорът пееше духовни концерти и народни песни, между които и славянския химн. Вечерта гимназията беше феерично осветена.

Друго важно събитие, което направи впечатление на учениците, беше отстраняването на Пере Тошев и Гьорче Петров от пансиона и гимназията заедно с някои други ученици, понеже в пансиона се намери при обиск от властта книжка с революционно съдържание. Така изключени, те бяха принудени да напуснат Турция и заминаха за Пловдив. Аз ги изпратих до пристанището като мои лични приятели и щом се качиха в парахода, те свалиха фесовете и ми ги дадоха, а нахлузиха на главите си шапки.

Солунската гимназия по него време беше разсадник на просвета, култура, национален дух и национална гордост, които се разпространяваха чрез питомците по всички краища на Македония. Или с други думи казано, гимназията приличаше на изригващ вулкан, който със своята просвета като вулкана с лавата си заливаше цяла Македония. През ваканцията пък, след свършване на учебната година, всички ученици и ученички от всички краища на Македония тръгваха за родните си места с радост. Из пътя със своите песни и спретнати униформи обръщаме вниманието на всички и предизвиквахме възторг и умиление сред българското население. С отиването си по родните места ние разнасяхме и насаждахме в душите на нашите сънародници новите си познания. Това беше Солунската гимназия, която за Македония тогава представляваше фар, който разпръскваше навсякъде светлите лъчи на националния дух, на съзнание и на просвета.